

Infernalinis groteskas:

Dieviškoji komedija Dievų miške

*LEU Lietuvių ir lyginamosios literatūros katedros
prof. Reda Pabarčienė*

Kūriniai

- Dante Alighieri, *La Divina Commedia: Inferno*.
- Balys Sruoga, *Dievų miškas* [1945], in: *Raštai*, t. 4, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas / Alma littera, 1997.
- Primo Levi, *Jeį tai žmogus* [1945–1947], iš italų k. vertė Violeta Tauragienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.

Tiesioginės Dantės kūrybos citatos, parafrazės

P. Levi, *Jej tai žmogus:*

Charonas, *Pragaro* III g. (p. 20),

šventasis Voltas, XXI g. (p. 3),

Uliksas [Odisėjas], XXVI g. (p. 135–144).

Žanriniai vizijos ir memuarų panašumai

- Trilypė autoriaus-personažo-pasakotojo figūra, centralizuojanti *Dieviškosios komedijos* ir *Dievų miško* pasakojimą.

Dantė ir Sruoga – poetai, baisybių liudininkai, kenčiantieji ir išrinktieji (vienas Dievo, kitas tautos – jos įkaitas), žmonijos mokytojai ir teisėjai, tiesos ir prasmės ieškotojai.

- Subjekto funkcijos:
  - „keliautojas“ po „anapusinį pasaulį“ (praeitis, ikirefleksinė patirties kaupimo stadija, juslinis pasaulio patyrimas);
  - pasakotojas (dabartis, patirties refleksija ir perteikimas).

Memuaruose ir vizijose dominuoja pasakotojas.

- Sruoga-pasakotojas:
  - intelektualus, ironiškas, perpratęs „Dievo tvarkos“ paslaptis;
  - interesų sritys: „lagerių „kultūra“, „mušeikizmo filosofija“, tautų santykiai ... (sociologija, istorija, kultūra, politika, etika);
  - pasakotojo vaidmeniui pasiruošia perėjęs klipatų komandą, ligoninę ir įsidarbinęs kalinių raštinėje, vienoje pačių svarbiausių lagerio įstaigų: *„Iš čia jau galėjau tarytum iš aukšto kalno žvalgytis po lagerį, viską sekti ir įsidėmėti“.*

Ironija ar groteskas – svarbiausias *Dievų miško* semantikos šaltinis?

- Dažniausiai nurodoma *ironija*, kuri iškelia kūrinį virš autentiškos memuaristikos ir antifašistinės dokumentikos (Algis Kalėda, 1984; Mečys Laurinkus, 1979; Algis Samulionis, 1986).
- *Groteskas* pastebimas retai (Vytautas Kubilius, 1975, 1995; Algis Samulionis, 1986).

Grotesko analizė leidžia:

- rekonstruoti subjekto *patiriamą* tikrovę, jo “kelionę” po “anapusinį” pasaulį;
- aprėpti *Dievų miško* pasaulio visumą, išryškinti jo “kosminę” tvarką;
- akcentuoti kūrinio viduramžiškuosius, infernalinius motyvus, asociacijas su Dante ir jo *Dieviškąja komedija*;
- integruoti visas kūrinyje esančias komiškojo diskurso formas: karikatūrą, parodiją, hiperbolę, travestiją, ironiją.

Groteskas

Lot. *grotto* – grota, XV a. pabaigoje Romoje atrasti keisti priešiniai nebaigtame statyti Nerono laikų pastate.

Paplitęs antikos, viduramžių, Renesanso, baroko, Apšvietos, romantizmo, avangardizmo, postmodernizmo literatūroje ir mene.

- Dekoratyvus stilius, priešingas klasikiniam: susipynę augalų, žmonių, gyvulių motyvai, gyvų ir negyvų būtybių dalys.

Typical anonymous 16th century Grottesque design.

- Viena komizmo technikos rūšių: kraštutinė karikatūros forma, aukščiausias komiško kontrasto laipsnis.

- Juoką ir šiurpumą kelianti kraštutinė kūno deformacija, kūno mutacijos, hibridiniai pavidalai.

- Tipiški grotesko motyvai: kaukolės, griaučiai, kartuvės, velniai.

“Groteske menininkas gauna į rankas išgaubtą veidrodį, kuris ne jungia daiktus, o juos išardo iki pradinių elementų, ne atspindi, o bedieviškai sudarko natūralų pavidalą ir įprastą normą”.
(Vytautas Kubilius, 1986)

Groteskas viduramžių kultūroje

- Oficialiosios kultūros stilius, derinantis fantastiką ir tikrovę, dvasingumą ir vulgarumą, juoką ir baisumą: *gotikinės katedrų skulptūros (chimeros), pragaro vaizdai vizijose, Dantės “Pragaras”*.
- Neoficialiosios (karnavalinės) kultūros stilius (pagal Michailą Bachtiną), šventinio, griaušančio ir atnaujinančio, juoko forma: *F. Rablé “Gargantiua ir Pantagriuelis”*.

© Matt R. Kyle

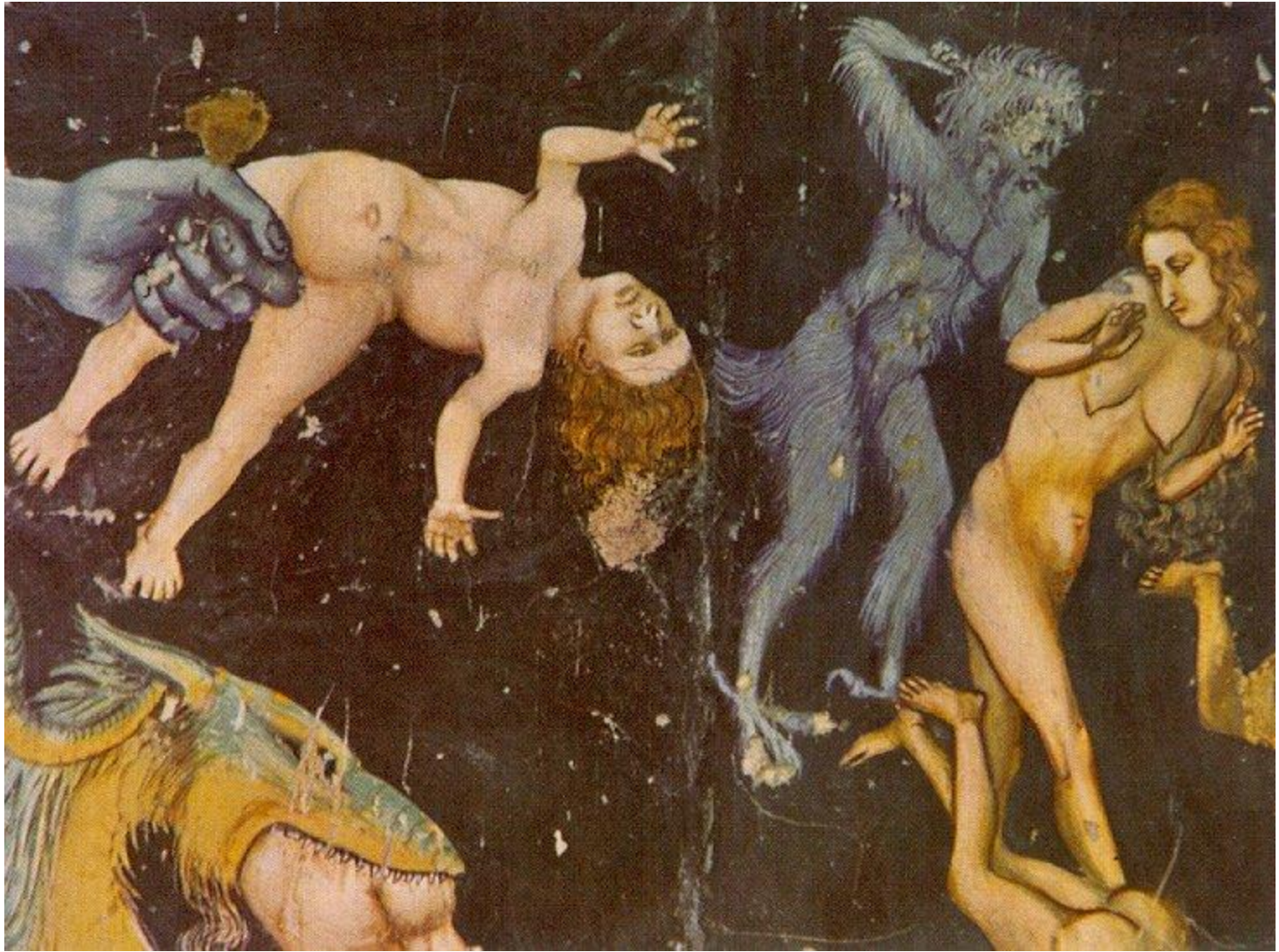

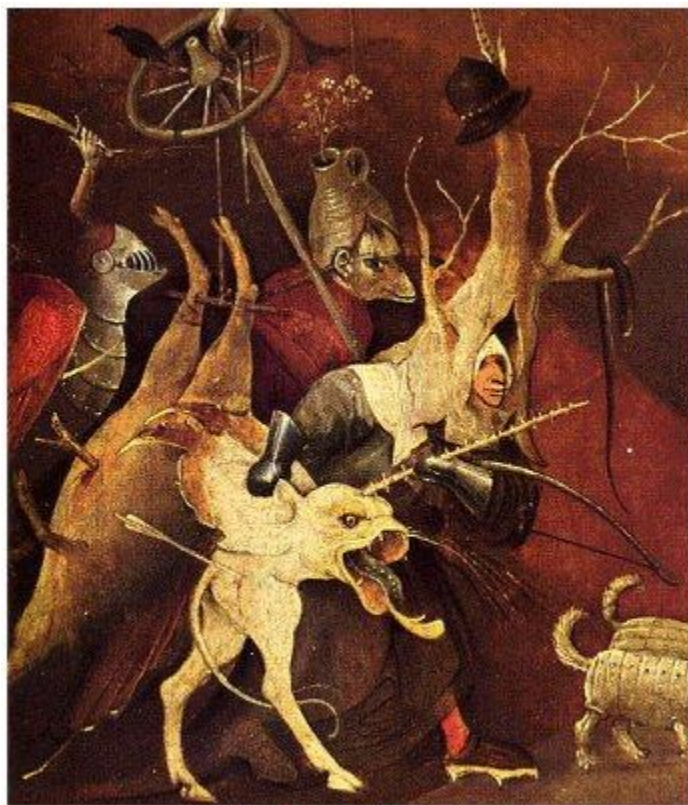
“The monks knew not, in that extremity, to which of all their saints they should vow themselves.”

Strange images and juxtapositions in the Lisbon St Anthony triptych

Groteskas D. Defo, Voltero, E. T. A. Hofmano, A.
Žari, E. Jonesko ... kūrinuose.

Groteskas lietuvių raštijoje?

“Kruok ongela, švintas dvasias cyp.”

Sruogos groteskas

- XX amžiuje populiaraus „juodojo“ humoro atmaina, kuriame įkūnytas viduramžiškas komizmo ir *inferno*, juokdarystės ir absoliutaus blogio ryšys. Tragiškos egzistencinės patirties reiškimo būdas.
- Liudija poeto, literatūros profesoriaus patirtą kultūrinį šoką, jo sąmonėje įsitvirtinusių kultūrinių vaizdinių – racionalizmo, romantizmo, humanizmo – krachą, klasikinio tragedinio diskurso nepajėgumą perteikti lagerio patirtį.

Pasaulio transformacija

Dievų miške

- Įprastos tvarkos suardymas, naujos tvarkos kūrimas; vietos (čia / ten, šiapus / anapus) ir laiko (tada / dabar) priešingybė paliktajam pasauliui. „*Lageris – tai visiškai atskira respublika, autonomiškai nepriklausoma, kaip macharadžų dominija*“ (p. 261). Šiame „*mažai kam žinoma[me] užkemsy[je]*“ (p. 241) vyksta neįtikėtini dalykai. Naujai atvykusiesiems lageris atrodo kaip bepročių namai, šitos šalies papročiai „keistoki“.

Lageris – „koncentruotas pragaras“

- Stutthofo vieta, tvarka, atmosfera būdingi tradicinei viduramžiškai pragaro sampratai:
  - įsikūręs *apačioje*, buvusiame jūros dugne, drėgnoje, skersvėjuotoje žemumoje, „*toli nuo pašalinių akių ir ausų*“ (p. 243);
  - mirusiųjų sfera, kurią nuo gyvųjų skiria „*aukšti platūs vartai*“ (p. 255);

- atskiri elementai realūs, visuma nereali (*siurreali*);
- sava pamišėliška tvarka, barakai („*ratai*“), kuriuose kaliniai patalpinti pagal nusikaltimą (politiniai, kriminaliniai ...), sveikatos būklę (klipatos, ligoniai, darbo komandos ...).

- Lagerio **prižiūrėtojai** – velniai, jungiantys komizmą ir baisumą:
  - groteskiška prižiūrėtojų gausa. „[...] duonos pjaustytojai, marmelado tepėjai, sriubos dalytojai, bliūdelių mazgotojai, barzdaskučiai, [...], perkūnas juos žino, kiek tos valdžios buvo tenai“ (p. 372);

- hibridinė kūno sandara (lyginami su slibinais, šunimis, tarakonais, keistai besielgiančiais daiktais). *Komendantas Paul[is]* – „šakalo ir hienos metisas“ (p. 357); *bloko raštvedžio padėjėjo padėjėjas* – „nusipešęs toksai blauzdikaulis, panašus į žmogų. [...] sunykęs ir sumenkėjęs, krunkščiaęs ir prunkščiaęs, perėjęs visokią velniavą“ (p. 283). *Gdansko gestapininkams* „patiem buvo neaišku, žmonės jie – ar šiaip koks dvikojis nesusipratimas“ (p. 254);

- beprotiškas aktyvumas ir agresyvumas, tamsos pomėgis. „*Storomis lazdomis mostakuodami, tekini atbėgo int mus. Vienas aukštas ir diržingas su balsu, kuriuo pasižymi slibinas vokiškoj operoj, Siegfriedą begiedant. Antras – perpus mažesnis, toks kultuvių giminės naktinis padaras, kalbąs su stipriu lenkišku akcentu*“ (p. 255);

- monotoniški, žiaurūs veiksmai, primenantys cirko triukus, operą, farsą. *“Pašauktasai naujokas ateina, kaip visi normalūs žmonės vaikšto. Schreideris pasitinka jį tarpdury ir mauna jam batu į pilvą, – naujokas virsta aukštiekninkas į kiemą. Schreideris vėl jį šaukia, vėl jis eina ir vėl virsta... Taip tęsiasi tol, kol naujokas susipranta, kad pašauktam reikia bėgti“* (p. 269);

- gausūs keiksmi, vulgarūs, žeminantys, kūno apačią pabrėžiantys, jo suirimo linkintys “čirškinamieji žodeliai“, kreipiniai: „*senas kupranugari*“, „*visų velnių bendras vaike*“, „*išvietės drieže*“, „*driskių kuine*“, „*driskių išsigimėli*“, „*pašvinkęs rupūže*“, „*pakaruoklio vėdare*“, „*kiauliašunie*“, „*kirmėlės vaike*“, „*apsidrėbusio kuilio sūnūs*“, „*keturkojų ir dvikojų maitų padarai*“, „*šuns uodegos inteligentija*“;

- ne pagal paskirtį naudojami daiktai: maišoma taiki buitis ir žudymas. „*Virtuvės veikėjai, visi nusipenėję it lašininiai kuiliai*“, naujokams „*šluotkočiais ir samčiais viršugalvius patašo, kaustytais batais judesius pagreitina*“ (p. 297). *Marijampolės gimnazijos direktorių Masaitį maisto dalintojas Taranskis užmušė taburete. Deginami lavonai vartomi su šakėmis kaip kotletai. „Dieną išeidavo dar pusė bėdos, bet naktį būdavo visas reginys – geros operos vertas! [...] Degintojai su šakėmis aplink duobę šokinėja it velniai, Valpurgijų naktį su raganomis besitąsydami!*“ (p. 491).

- Pasakojimo centre – kūniškoji **aukų** egzistencija:
  - siurrealistinė kūnų tirštuma. „*Bendras minios ūžesys persilieja keiksmais, keiksmi banguoja minios ūžesiu. Tarytum vietoj lempos būtų buvęs pakabintas didelis besitempiąs keiksmas ir spinduliuotų jisai į visas puses*“ (p. 285);
  - išnykęs kūno individualumas; kūno gyvenimas unifikuotas ir standartizuotas – veikia vienas grupinis “kūnas”. *Visi kaliniai vienodai aprengiami, vienodai maitinami, sinchroniškai juda rikiuotėje, naktį kartu verčiasi ant kito šono;*

- kūno dalių pakrikimas. *Kojos „nebeneša kūno, nors tu ką! [...] Ir ragino mane, ir lazdele baksnojo, bet kojos nekreipė į tai jokio dėmesio. Pagaliau negi jas muša, – kas jom?“* (p. 346);
- kūno pavertimas daiktu. *Lagerio aukos numeruojamos, spardomos, mindomos. Tikrintojai lipa per gulinčius, „Pataiko ant pilvo – gerai ir pilvas, pataiko ant kaktos – kuo gi kakta blogesnė už pilvą?!“* (p. 286);

- kūnų sulipimas, skirtingų būtybių kūnų koegzistavimas. „[...] vieno kojos susipainiojo su kito galva pagal silkių pavyzdį, [...] vienas kniūpsčias kriokia, kitas ant jo raitas joja, [...] vienas stena, kitas rėkia“ (p. 255). Prieš viršenybę reikia išsitempti kariamo šuns pavyzdžiu, atsistoti dvikojo arbatinuko poza; SS feldfebelis Lüdke šokdina juos kaip varles; Kozłwskis kalinius kartais paverčia driežais („liepdavo pilvu šliaužti per kiemą“), kartais varlėmis, kartais fakyras: „reikėdavo ant vienos kojos tupėti“ (p. 311);

- valgomo ir nevalgomo maišymas. Šalia krematoriumo įsikuria maisto sandėlis, kuriame laikomi duona, dešros, kumpiai, veikia samagono bravorėlis;

- valgančio ir valgomo apsikeitimas vietomis. Apysveikių kalinių, vos judančių klipatų, lavonų kūnuose įsiveisia parazitai, šleikštulį kelianti jų knibždėlynė;

- tie patys daiktai naudojami mirusiam ir gyvam kūnui aptarnauti. Nuogus lavonus „paguldydavo ant plačios lentos, – ant tos pačios, ant kurios duoną pjausto“ (p. 292).

- Tarpinės mutuojančio kūno – gyvo lavono – stadijos:
  - gyvi žmonės *atrodo* tarsi vaikstantys, kalbantys numirėliai (Dantės *Pragare* mirusiųjų sielos turi kūnišką pavidalą – šąla, dega, kraujuoja, skęsta, verkia). „[...] iš išvietės išlenda kažkokiai neaiškūs patamsio gaivalas, kadaise buvęs panašus į žmogų. [...] Dabar jis buvo išklypęs toksai, kreivas, susilenkęs, su išsikišusiais šonkauliais, su atlėpusiu žandikauliu, nuogas, su numeriu ant krūtinės nuteptu... ne, – dabar jisai su žmogumi maža ką bendra beturėjo“ (p. 293);

- mirusieji *elgiasi* tarsi būtų gyvi. Vežamų lavonų „pajuodavusios rankos, sudžiūvusios it šakaliukai kojos kilnojas, vežimo supamos, ir maskatuoja, tarytum į save kviesdamos“ (p. 489); kišami į krematoriumą lavonai „priešinasi“, atgauna savo „individualumą“; „Kai tik sveiką lavoną į pečių įkiši – jis tučtuojau iškelia aukštyn rankas ir kojas, lyg sąmoningai kito lavono nebenorėdamas įsileisti. [...] Daug vargo būdavo su tokiu asocialiu lavonu, kol jam iškeltas kojas ir rankas nulenki, kol jam kaimyną pečiun įvarai“ (p. 490);

- abu tarpiniai variantai: gyvojo “lavoniškumas” ir tariama lavono gyvybė. *Sruoga su bambizu nuo Biržų Jonu Šernu neša numirėlį, kuris „plaukte plaukia“, „pašliaužia per klanelį“, tarsi būtų gyvas, bet jo gyvybė suvokiama kaip netikra. Sruoga įsikinko į numirėlio kojas „it į žagrę bulvėm atarti“ (p. 290). Tačiau paaiškėja, kad tai netikras numirėlis – jis atsidūsta, prašnenka. Dviprasmiška ir laidotojo būseną: tas, kuris neša lavoną, pats tuoj pat gali būti nešamas.*

- Kūno mutacijų ir transformacijų tikslas – pažeminimas, o galutinis rezultatas – mirtis, kuri groteske vieša, netekusi šventumo ir pagarbos.

Karnavalinis (šventinis) groteskas, ribojamas bendro lagerio fono

Utėlių naikinimas Didįjį šeštadienį

Besitąsant su raštais, užėjo ir Velykos, 1943 metų – pirmosios Velykos lageryje.

Šeštadienį prieš Velykas dirbome tiktai ligpiet. Popiet mūsų mielas Vacelis Kozlovskis Išrikuoja visą bloką kieme. Balandinė saulaitė taip gražiai šviečia, taip mielai šildo. Taip gera būtų toje mieloje saulužėje bent kiek pailsėti!

Paduoda Vacius komandą:

– Zdejmowac koszule! Ale prędzej! – Nusivilkite marškinius, – greičiau!

Žiūrime, kas gi čia dabar bus? Argi jis, šėtonėlis mieliausias, mus Velykom be kelnių paliks, – iš jo gi gali visko laukti? Bet kol kas dar nieko bloga nematyti. Visa ramu. Tiktai liepė jis mums žemėje susėsti.

– Utėles mušti, rupūžgalviai, mušti utėles! – šaukia Vacius, mostakuodamas šakotu vėzdu.

– O, štai kas! Tegyvuoja Vacius iki pirmųjų kartuvių!

O tiem palšmargiam pono Dievo gyvulėliam Didįjį šeštadienį padarėme ištisą pogromą.

Trak trak trak, trak trak trak, – taip ir traksi po visą kiemą it iš kulkosvydžio. Tūkstančių tūkstančiai žuvo jų tuomet vargšelių. (p. 341–342)

- Karnavalinė parodija ir travestija: mažumo, menkumo padidinimas ir sureikšminimas; aukštumo, svarbos nužeminimas. *Budelis Vacius virsta geradariu, kaliniai – baudėjais; utėlė hiperbolizuojama iki priešų, priešas pažeminamas iki utėlės. Utėlių traiškymas primena masines nekaltų aukų žudynes, šaudymą iš kulkosvaidžio, bet kalinių „agresija“ neįgyja šiurpumo ir yra pogromo parodija – apsivalymas Didįjį šeštadienį, šviečiant saulei.*
- Karnavalinis apsikeitimas vaidmenimis laikinas, įmanomas tik ypatingu, prieššventiniu, metu.

Kalinių korimo scena 1944 metų Kalėdų naktį

“Tam tikru skambalu iškilmingai buvo sušaukti visi katorgininkai, dailiai išrikiuoti: tuodu katorgininkėliu buvo labai gražiai Kalėdų proga pakarti šalia eglelės su margaspalvėm lemputėm. [...] čia spindi žybčioja eglė savo žiburėliais, čia šalia jos pakaruoklėliai kabalduoja”
(p. 364).

Gretinama šventė ir žudymas, mirtis ir Kristaus gimimas.
Kartuvės, besišaipanti kaukolė, šokantys griaučiai – tipiški grotesko motyvai.

Korimo procedūra parodijuoja šventę, išniekina ją.
Gyvenimas nepersveria mirties, mirtis tikra ir neatšaukiama.

Pasakotojo ironija

Ironija – priešingas įvardijimas, neatitikimas tarp tekstines ir kontekstines, paslėptos ir tiesioginės reikšmės.

Dvigubas – grotesko ir ironijos kuriamas – apvertimas.

Ironija leidžia išryškinti ir supriešinti pragaro steigėjų ir aukų požiūrius, kurti idealią antiutopiją, kurios logika – alogiškumas, norma – nenormalumas.

Lageris – pajūrio kurortas dievų miške

Pragaras įvardijamas kaip rojus arba skaistykla paklydėliams į tikrą kelią atvesti:

- skirtas ne mirusiesiems, o gyviesiems;
- kaliniai į jį patenka ne už nuodėmes, o dažnai už dorybes, ne laisva valia, o per prievartą;
- auklėjamas ne jaunas, o susiformavęs žmogus; mokoma rimbu, lentgaliu;

- bausmė prilyginama gelbėjimui, izoliavimas – apsaugai, pavergimas – teisių gynimui. *„Į lagerį pasodino jus apsaugai. Jūs esate tokie nusikaltėliai, kad laisvėje jūsų elgesiu pasipiktinusi visuomenė gali jus suplėšyti“* (p. 262);

- kalinių mušimas – gero tono požymis. *„Jeigu senis kalinys muša naujoką, senis valdžios akyse buvo jau „pasitaisęs“, „atgailėjęs“ savo nusikaltimą, „susipratęs“* (p. 270);

- nuskriaustieji virsta kaltaisiais, budeliai – auklėtojais, barokas degraduoja iki barako;
- aukščiausioms kultūros kategorijoms ir dvasinėms savybėms suteikiamas priešingas turinys. *Lageris, barakas – didžiausias Hitlerio Vokietijos kultūros vaisius, Vokietija – „klasikinė lagerių šalis“* (p. 244);

- specialybė, kvalifikacija, amatas, meistriškumas, pašaukimas, talentas – tai eufemiški žiaurumų nusakymai. *Fritz[as] Selonke* – „vienas pačių gabiausių lagerio galvažudžių“ (p. 313), *Schreider[is]*, kapas pagal pašaukimą – „vienas uoliausių lagerio razbaininkėlių, dirbęs galvažudžio darbą su dvasios pakilimu“ (p. 269), *Zimmermann[as]* – „daug nusipelnęs galvažudys profesionalas“ (p. 351), *Willi[s]* – „vagis meisteris, menininkas stačiai“ (p. 410). Banditai gali būti „įžymūs, garsūs, talentingi“ (p. 271), „razbaininkai“ – pavyzdiniai, klasikai. Kita vertus, autoriaus-pasakotojo sugebėjimai („Eilėraščius, dramas rašyti moku... Galėčiau dėstyti dramaturgiją. Gal ir Stanislavskio sistema išeitų [...]“) įvertinami kaip *Scheisse* (p. 299);

- „auklėjimo“ tikslas – ištrinti iš atminties kultūrą. *Kaliniamis patarta „savo dvasioje likviduoti praeitį, inteligento buitį ir pradėti visiškai naują nežinomą, nematomą bandito gyvenimą“* (p. 284);

- rezultatas – atvirkščia atsivertimo istorija. *Poetas, profesorius tampa vergu, normalus žmogus – kriminalistu ir galvažudžiu. Sumuštas naujokas lygu išmokslintas. Mirtis ir perauklėjimas – beveik identiškai dalykai; tobulai perauklėtas – miręs žmogus.*

Groteskiniais vaizdais ir ironišku pasakojimu pagrindžiama Sruogos mintis, kad lageryje sunaikinamas žmogaus vertingumas, sąžinė, mirties baimė ir subrandinama žiauri lagerio gyventojų psichologija. Mirtis tampa „šiokiadiene šiukšle“, praranda savo tragizmą ir lyrizmą (p. 489). *Žmogus „nė pats nepajunta, kaip įsitraukia į žvėriškumo siaubą, kaip pats darosi visos tos baisybės organiška dalis“ (p. 488).*

Kosminė *Dievų miško* (ne)tvarka?

Dieviškojoje komedijoje groteskiška pragaro netvarka yra Dievo tvarkos dalis, galiojanti tik pragare. Poeto išsivadavimo, kilimo aukštyn istorijoje pragaras yra tik vienas jo patirties etapas. *Skaistykloje* ir *Rojuje* jis regi visatos harmoniją.

Dievų miške suardytas universumo vientisumas.

Akcentuota apačia, bausmės vieta, bet ne pasaulio atsinaujinimas. Žmonės lageryje virsta pelenais, drebučiais, košelienu, smarve, marmeladu, deginama mėsa, kotletais, lydekomis, malkomis, paskerstais paršais.

Vertingiausias likutis – auksiniai dantys, kuriuos „nusprogęs turi sąžiningai gražinti išdui“ (p. 296).

Autorius kalba kaip kenčiantysis ir pralaimėjęsysis
(„*ko vertos visos mano knygos [...]?*“, p. 334).
Išsivadavęs iš Hitlerio lagerio, jis pateks į Stalino
pragara, oficialiai vadinamą „rojumi“.

*“Totalitarizmo nusiaubtoje žemėje nebėra jokių
aukštesnių teisingumo institucijų, o dangus žiūri
abejingai į muilo gamybą iš žmogienos.”*

(Vytautas Kubilius, 1995)

Atsvara pragariui – poeto romantinio idealumo pajauta, tiesos ir prasmės ilgesys, sutriptas realybėje, bet išsaugotas atmintyje ir paliudytas istorijoje.

„Mano trumpą ir tragišką deportuoto žmogaus patirtį nustelbė kur kas ilgesnė ir sudėtingesnė rašytojo-liudytojo patirtis, ir sąmata išėjo akivaizdžiai pozityvi“ (P. Levi, p. 246).

P. Levi, *Jej tai žmogus*

“[...] dabar mes jautėmės atsidūrę “kitapus” (p. 16); “mes jaučiamės esą anapus pasaulio” (p. 22); “Mums istorija užsivėrė” (146).

“[...] jūs nebe namie, čia ne sanatorija, iš čia išeinama tik per Kamina” (p. 30).

“nykios [žvakės] liepsnos šviesoje ant vagono grindų išvysdavome kažkokį tamsų knibždėlyną, žmonių kūnų maišatį, neturinčią pradžios ir pabaigos, inertišką ir skaudulingą, vienur kitur ji pakildavo aukštyn nuo tų staigių konvulsijų, beregint nuovargio numaldomų” (p. 16). “[...] mes ištirpę vienalytėje substancijoje, tokia nerimo kupina maišalynė [...]” (p. 75).

“Žingsniuojančiųjų – dešimt tūkstančių, bet jie – tik vienas pilkas mechanizmas; jie labai tiksliai suderinti: nieko negalvoja, nieko nenori, tik tai žengia” (p. 60).

“Tai pragaras. [...]. [...] atrodo, mes jau numirę. [...]. Tačiau mes nemirę [...]” (p. 21–22).

“Atrodė, kad dalyvaujame kažkokiame beprotiškoje dramoje, vienoje iš tų, kur į sceną išeina raganos, Šventoji Dvasia ir velnias” (p. 25).

“Dabar pirmą kartą suvokėme, kad mūsų kalbai stinga žodžių išreikšti tokiam įžeidimui – žmogaus sunaikinimui” (p. 27).

Žodžiai “groteskas”, “groteskiškas” (p. 65, 127, 198).

Klausimai